

Középiskolások állampolgári értékei: a republikánus, a liberális és az anti-demokratikus értékek szocializációs háttere

A rendszerváltás politikai szociológiájának alighanem egyik legérdekesebb kérdése, hogy az államszocializmusban kialakult állampolgári kultúra milyen változásokon ment keresztül az eltelt időszakban. A kérdés jelentősége abból fakad, hogy a demokratikus jogállam csakis akkor működőképes, ha az állampolgárok ténylegesen értik e politikai berendezkedés legfontosabb alapelveit és e megértés okán azonosulnak velük. Vagyis ha belátják, hogy mi a tétje a jogállam különböző intézményeinek és mechanizmusainak, hogy mik azok a pragmatikus okok, ami miatt a demokratikus jogállam játékszabályai meggyőzőbbnek tűnnek annak alternatíváinál. Adott állampolgári kultúra adott politikai szocializációs klímára vezethető vissza. Ebből kifolyólag tanulmányom kérdésfelvetése a politikai szocializációs klíma átalakulására vonatkozó kérdés formáját ölti.¹ Arra vagyok kíváncsi, hogy a különböző politikai szocializációs klímák milyen állampolgári attitűdök kialakulásához vezetnek. A kérdés megválaszolására egy középiskolások demokráciával kapcsolatos attitűdjeit vizsgáló, 2005-ben és 2008-ban lefolytatott adatfelvétel alapján teszek kísérletet.² Első lépésben a függő és a független változók kifejtésére kerül sor, majd ezt követően térek rá a kutatási eredmények bemutatására.

Az elemzési keret: függő és független változók

Az újkori demokratikus politikai berendezkedés legfontosabb alapelvei két eltérő forrásból származnak. A két tradíció aszerint válik el egy-

mástól, hogy az individuális szabadságjogokat vagy a népszuverenitást tekintik az alapjogok szempontjából elsődlegesnek. Az előbbi álláspont emblematikus gondolkodójának Kantot tekinthetjük, míg az utóbbiéénak Rousseau-t. Mindkét szerző a demokratikus alapelvek egy-egy komplementer csoportját helyezi vizsgálódása középpontjába: a liberális illetve a republikánus alapelveket. A demokratikus attitűdök elemzésekor egyszerre kell figyelembe venni a két csoportba tartozó elveket, tekintve, hogy a két koncepció egymásra utalt.³ A vizsgálatban ennek megfelelően jártam el. Republikánus alapelvekként a politikai közösség önrendelkezésével, szolidaritásával kapcsolatos elveket, liberális alapelvekként pedig a formális polgári szabadságjogokat vizsgáltam.

A különböző alapelvek ismeretét és értékelését három szinten elemeztem. Az első szinten a liberális és republikánus elvek általánosságban jelentek meg, az adekvát állampolgári cselekvés mibenlétére vonatkoztak.⁴ A második szinten ugyanezek az elvek egy olyan konkrét kontextusba ágyazva lettek megkérdézve, ami minden a vizsgálatba bekerült fiatal életében megjelenik. Ez a kontextus az – állampolgári szocializáció folyamatában az állampolgári cselekvés gyakorlóterepekének tekintett, egy proto-állam funkcióját betöltő⁵ – iskola világa volt.⁶ Az első két szinten a republikánus és a liberális alapelvek egyaránt értékmentes formában lettek megfogalmazva. Ezzel szemben a vizsgálat harmadik szintjén egy értékelendő kérdés formájában kerültek megfogalmazásra.⁷ A különböző szinteken található liberális és republikánus értékekre vonatkozó kérdésekből főkomponens

analízissel hoztam létre a későbbiekben vizsgált hat függő változót.

A fenti kérdések a demokrácia különböző intézményeinek és mechanizmusainak elfogadására kérdeztek rá. Emellett úgy gondoltam, hogy érdemes másik oldalról is megvizsgálni a kérdést, a demokratikus intézmények elutasíthatósága felől közelítve. Ezt az eljárást az indokolja, hogy segítségével felvázolható, hogy mely szocializációs klímák valószínűsítik a deklaráltan anti-demokratikus állampolgári kultúra kialakulását. A demokrácia elutasítását kifejező attitűdöket nem volt módom a többihez hasonló differenciáltsággal megragadni.⁸ Ugyanakkor úgy gondolom, hogy a kérdés elemzése a korlátozott keretek között is fontos eredményekkel kecsegtet, ezért döntöttem úgy, hogy a demokratikus elvek inverzének elsajátítási folyamataira is kitérek az utolsó fejezetben.

A függő változók áttekintése után rátérek a vizsgálati keret másik részének, a független változóknak a bemutatására. A független változók létrehozásakor a három klasszikus szocializációs ágensből (család, iskola, média) indultam ki.⁹ A családot négy különböző szinten vizsgáltam: strukturális sajátosságok (egyedülálló-e a szülő, testvérek száma, együtt-élők száma), nevelési miliő (vallásosság¹⁰, a fiatal autonómiája¹¹), különböző tőkékkel való ellátottság¹² és a családon belüli politikai kommunikáció¹³ szintjén. A média hatását a különböző médiumok (TV, nyomtatott sajtó, internet) politikai tartalmú adásainak követésére vonatkozó kérdések mérték fel. Az iskola hatását egyfelől az iskola demokratikus jellegének objektív és szubjektív jellemzői¹⁴ alapján, másfelől a tanárokkal és osztálytársakkal folytatott kommunikáció, harmadrészt a diákok iskolai közéletben vállalt szerepe alapján rekonstruáltam.

A demokratikus attitűdök kialakulását meghatározó tényezőkről

A fentiekben ismertetett függő és független változók szabta keretek között, a demokratikus alapelvek kialakulására vonatkozóan két típusú kutatási kérdés megfogalmazására nyílik lehetőség. Egyfelől megvizsgálható, hogy a liberális és republikánus alapelvek ismeretét és elfogadását melyik ágens, hogyan befolyásolja. A fenti értelmezési keretben lehetőség nyílik feltenni azt a kérdést, hogy pontosan milyen tényezők befolyásolják az egyes függő változók alakulását. E kérdés társadalompolitikai tétjét az adja, hogy rámutathatunk arra, hogy a család, a média és az iskola pontosan miként hat a politikai szocializáció különböző szintjein. A fenti értelmezési keretet dinamizálva, a 2005-ös és 2008-as adatokat összevetve pedig arra nyílik lehetőség, hogy megvizsgáljuk változott-e a politikai szocializációs konstelláció, vagyis a különböző ágensek szocializációban betöltött súlya átalakult-e. E kérdést az eltelt időszakban lezajlott – olykor viharos – belpolitikai események teszik különösen érdekessé.

A 2005-ös adatok elemzése

Az elemzéseket lineáris regresszióval végzem. Függő változóként a republikánus és liberális értékekre vonatkozó kérdéscsoportokból, az általános és konkrét ismeretek, valamint az értékelések szintjén képzett főkomponensek szerepelnek. Magyarázó változókként pedig a szocializációs ágensek sajátosságai. Az alábbi táblázat foglalja össze a 2005-ös adatbázis eredményeit.¹⁵

1. táblázat. A 2005-ös demokratikus attitűdök regressziós eredményei

2005						általános republi- kánus értékek ismerte (11,5%)	általános liberális értékek ismerte (10,6%)	konkrét repub- likánus értékek ismerte (9,5%)	konkrét liberális értékek ismerte (14,4%)	republi-kánus értékek értékelése (14,7%)	liberális érté- kek értékelése (17,3%)
család	strukturális sajátosságok	testvérszám	0,004	-0,051	-0,036	-0,048	-0,026	-0,039	-0,026	-0,039	-0,026
		egyedülálló-e a szülő	0,008	-0,014	-0,030	-0,019	-0,019	-0,026	-0,019	-0,026	-0,026
		együtt lakók száma	0,010	0,010	-0,009	-0,012	-0,002	-0,014	-0,002	-0,014	-0,014
		nevelési miliő	-0,139	-0,112	-0,048	-0,022	-0,050	-0,012	-0,050	-0,012	-0,012
			0,026	0,054	0,048	0,030	0,050	0,075	0,050	0,075	0,075
	tőke típusok	önbesorolás	-0,001	0,001	-0,046	-0,057	-0,075	-0,033	-0,075	-0,033	-0,033
		vagyon	-0,056	-0,052	0,022	-0,012	-0,044	-0,013	-0,044	-0,013	-0,013
		anya iskolai végzettsége	0,006	-0,002	0,017	0,041	0,074	0,060	0,074	0,060	0,060
		könyvek száma	0,019	0,013	0,058	0,040	0,048	0,064	0,048	0,064	0,064
		kapcsolati	-0,022	0,021	0,021	0,049	0,006	-0,003	0,049	0,006	-0,003
	politikai kommunikáció	beszélget-e családdal	0,014	0,007	0,013	0,026	0,037	0,055	0,026	0,037	0,055
		politikai kommunikáció	0,193	0,095	0,122	0,141	0,201	0,226	0,141	0,201	0,226
iskola	objektív jellemzők	felszereltség	0,010	-0,030	0,045	0,039	0,008	0,004	0,039	0,008	0,004
		etnikai heterogenitás	-0,038	-0,009	-0,015	-0,011	-0,015	-0,016	-0,011	-0,015	-0,016
		tisztség vállalás	-0,019	-0,011	-0,009	-0,022	-0,021	-0,048	-0,022	-0,021	-0,048
		iskola demokratikus gyakorlata	0,053	0,008	-0,048	-0,047	-0,062	-0,060	-0,047	-0,062	-0,060
	szubjektív jellemzők	demokratikusság	0,098	0,179	0,141	0,192	0,160	0,157	0,192	0,160	0,157
		igazságosság	0,002	0,052	0,013	0,102	0,043	0,047	0,102	0,043	0,047
		beszélő	0,048	0,065	0,020	-0,008	0,005	0,014	-0,008	0,005	0,014
	kommunikáció		0,000	-0,004	0,006	0,004	0,010	-0,006	0,004	0,010	-0,006
média			-0,033	-0,005	0,039	0,048	0,003	0,022	0,048	0,003	0,022
egyéb	születési év		0,003	-0,038	-0,033	-0,069	-0,090	-0,098	-0,069	-0,090	-0,098
	nem		-0,118	0,064	0,125	0,098	0,047	-0,008	0,098	0,047	-0,008
barát			0,027	-0,039	-0,008	0,001	0,014	0,042	0,001	0,014	0,042

Talán nem meglepő, hogy a nem és a kor kiemelkedő magyarázóerővel bírnak a politikai szocializáció folyamatában. A nem tekintetében azt mondhatjuk, hogy az általános szintű republikánus ismeretek kivételével, a lányok jobban azonosítják és azonosulnak mind a republikánus, mind a liberális elvekkel. Vagyis az eltérő nemi szocializáció hatása megjelenik a demokratikus értékek szintjén is. A korosztályi hatás abban nyilvánul meg, hogy az egyre idősebbek egyre jobban ismerik és azonosulnak a demokratikus elvekkel (különösen az azonosuláshoz játszik fontos szerepet a kor). Az otthoni szocializációs klíma kiemelkedő indikátorai a kommunikációs folyamatok.¹⁶ A családon belüli politikai témájú beszélgetések gyakorisága minden szinten növeli a demokratikus értékek ismeretét és elfogadását (különösen ezen értékek elfogadásában játszik nagy szerepet). Ezek mellett fontos tényezőként jelenik meg az otthoni nevelési milió két meghatározó aspektusa, a vallásosság és a szülők által engedélyezett mozgástér. A nem-vallásos, autonómiát engedő nevelési klímájú családokban nagyobb a különböző demokratikus értékek elfogadása. Nem meglepő, hogy a kulturális tőke mutatói pozitív összefüggést mutatnak a függő változókkal. Ugyanakkor érdekes, hogy a gazdasági tőke esetében ellentétes irányú összefüggést tapasztalunk.¹⁷ A családdal kapcsolatban végezhető megemlíthető a testvérek száma és a liberális értékek ismerete és elsajátítása közti negatív összefüggés, ami arra utal, hogy a kevesebb gyermekű családokban a liberális értékek elsajátításának kedvezőbbek a feltételei.¹⁸

Az iskola objektív demokratikus gyakorlata és szubjektív demokratikus klímája a családi tényezőkhöz hasonlóan fontos szerepet tölt be a szocializáció folyamatában. Az iskolai élet demokratikuságának pozitív szubjektív értékelése a demokratikus értékek ismeretét és elfogadását valószínűsíti. Az ettől feltehetően nem független iskolai proto-demokrácia objektív feltételeinek ugyancsak hasonló hatás tulajdonítható: azokban az iskolákban, ahol az iskola nem jár el antidemokratikusan és a demokrácia gyakorlá-

sához szükséges feltételek rendelkezésre állnak (pl. iskolaújság, fórum), a diákok jobban ismerik és elismerik a demokratikus értékeket. A média hatása elsősorban a konkrét demokratikus értékek szintjén érvényesült, ami azt jelenti, hogy a médiában a politikai tartalmakat követő diákok kritikusabbak közvetlen környezetük, vagyis az iskola demokratikuságát illetően.

Az egyes szocializációs ágenseket képviselő változók hatásának általános bemutatása után a demokratikus értékek különböző szintjein megjelenő szocializációs különbségekre térek rá. Az első fontos különbség a vallásosság kapcsán írható le. A vallásosság a legerősebb mértékben az absztrakt liberális és republikánus értékek elsajátításának szintjén jelent meg. Mindkét esetben a második legmagasabb béta érték tartozott hozzá, ami azt jelenti, hogy a nem-vallásos családokban tendenciaszerűen nagyobb volt az esélye mind a liberális, mind a republikánus általános értékek elsajátításának. Minthogy az absztrakt demokratikus értékek az állampolgári viselkedés normáira vonatkozó kérdés formáját öltötték, azt mondhatjuk, hogy a vallásos nevelési klímának egyfajta komplementereként jelenik meg egy szekularizált, állampolgári öntudatú családmódel, melyben reflektált tudásként elsajátításra kerülnek az állampolgári viselkedés normái.¹⁹

Amellett, hogy a vallásosság egyforma mértékben meghatározza általános szinten mind a republikánus, mind a liberális állampolgári viselkedésre vonatkozó értékek ismeretét, a két dimenzió között akad egy fontos különbség. Ez az eltérés a család és az iskola hatásának primátusa kapcsán jelenik meg. Az absztrakt republikánus állampolgári elveket illetően a legfontosabb hatások a családi politikai kommunikációhoz kötődnek, míg az absztrakt liberális állampolgári elveket illetően az iskola demokratikus gyakorlatának szubjektív megítéléséhez. Ennek háttérben az állhat, hogy az iskola sokkal kevésbé szolgál terepül a republikánus gondolat központi elemeként felfogott közakarat-képzési folyamatoknak. Az iskola helyett a családban merül fel igazából az együtt-cselekvés problematikája és az ehhez kapcsolódó absztrakt el-

vek. Úgy tűnik, hogy az iskola sokkal inkább a negatív szabadságjogok és a korlátozó protokoll minőségével kapcsolatos általános elvekre készíti fel a diákokat. Ezek azok a kérdések, amelyeket illetően döntő fontosságúak az iskolai tapasztalatok: az igazságosnak és demokratikusnak tartott iskolákból kikerülve, az állampolgári cselekvés liberális aspektusának sokkal realisabb képével rendelkeznek a diákok. Érdekes különbség mutatkozik meg továbbá ezen a szinten a nemek között: a fiúk elsősorban a republikánus, a lányok elsősorban a liberális absztrakt állampolgári ismereteket sajátítják el.

A konkrét demokratikus ismeretek szintjén a republikánus és a liberális ismeretek elsajátítása között nem találunk különbségeket. A családi tényezők közül fontos magyarázó erőként jelenik meg a nevelési klíma autonómiájának dimenziója (az autonómabb keretek között nevelt diákok az iskolával szemben is nagyobb fokú demokratikus elvárásokat fogalmazznak meg), továbbá a kulturális – és kisebb mértékben a kapcsolati – tőke nagysága. Kiegyensúlyozott képet mutat a két legjelentősebb magyarázó változó: az iskola demokratikus gyakorlatának megítélése és az otthoni politikai témájú beszélgetések aránya közel hasonló mértékben határozza meg a konkrét demokratikus értékeket. Ugyanakkor kiemelkedő a többi szinthez viszonyítva a média hatása. A politikai médiát fogyasztó fiataloknál tendenciózusan több demokratikus elvárást fogalmazznak meg az iskolával szemben társaiknál. Jelentős továbbá a korcsoportok szerinti eltérés és végezetül kiugróan magas ezen a szinten a nemi különbség: az idősebbek és a lányok mind a demokratikus, mind a liberális elveket jobban számon kérik az iskolán mint a fiatalabbak és a fiúk.

A konkrét demokratikus ismeretek szintjén a republikánus és liberális értékek hasonló mozgása azt jelzi, hogy ha egy iskoláról kell megmondani, hogy mitől demokratikus, akkor erre ugyanazon szocializációs hatásoktól függően képes vagy nem képes a válaszoló. Ez a sajátosság egy érdekes hipotézis megfogalmazására ad alkalmat. Az állampolgári viselkedés szintjén vizsgált attitűdök a diákok perspektívájából szükségkép-

pen életidegen, absztrakt elvekként jelennek meg (tekintve, hogy ők maguk még nem teljes jogú állampolgárok). Ezzel szemben az iskoláról első kézből származó tapasztalataik vannak (hiszen teljes jogú iskolapolgárok), az iskolai ügymenet demokratikusságával kapcsolatban pedig ezen tapasztalatokon alapuló elvárásaik. Az absztrakt formában elsajátított és a megélt tapasztalatokból származó elvek eltérnek egymástól abban a tekintetben, hogy előbbieket feltételezik a reflexió mozzanatát, vagyis ezek többé-kevésbé tudatos konstrukcióknak tekinthetők. Utóbbiak esetében nincs erről szó, ezek nem feltétlenül rendszerezett formában, reflektált konstrukcióként adóttak számunkra. Úgy gondolom ez a különbség az, ami megmagyarázza az absztrakt és konkrét elvek elsajátítása kapcsán felmerülő különbségeket.²⁰ Minthogy az absztrakt elvek egy reflektált tudáskészlet felidézését követően kerülnek megfogalmazásra, ezért esetükben elképzelhető az, hogy republikánus és liberális értékek elválnak egymástól (hiszen a „megtanult lecke” felidézésekor tévedni lehet). Azonban abban a pillanatban, hogy életszerű kontextusban kérdezzük rá ugyanezen elvekre, azok nem válnak szét egymástól (hiszen ezek nem egy felidézett „lecke” formáját öltik). Más szóval, míg a helyes állampolgár sajátosságaira vonatkozó kérdések egy tanult kategóriarendszer felmondásának formáját öltik, addig a demokratikus iskolára vonatkozó kérdések tényleges elvárások ismertetését. Ennek megfelelően az előbbi esetben könnyen szétválhatnak egymástól a demokrácia két komplementer koncepcióját kifejező republikánus és a liberális értékek, az utóbbi esetben viszont – ahogy a valóságban is – összetartoznak.

Mindez esetünkben azt jelenti, hogy míg az állampolgársággal kapcsolatban a republikánus és liberális elvek nem feltétlenül álltak össze koherens egységgé, addig az iskolával kapcsolatban igen. Ezt fejezi ki, hogy adott szocializációs hatások fennállta esetén a diákok vagy együtt elsajátítják a konkrét republikánus és liberális elveket, vagy nem sajátítják el egyiket sem. Ami alapján megfogalmazható, hogy a republikánus és liberális elvek különválása igazából csak az

absztrakt elvek szintjén jelenik meg.²¹ A konkrét helyzetek esetében kiderül, hogy aki elsajátította a demokratikus elveket, az egyszerre sajátította el azok mindkét típusát.²² Ugyanez a tendencia jelenik meg a demokratikus elvek értékelésének szintjén is, lássuk pontosan miként.

A demokratikus elvek elfogadására illetve elutasítására vonatkozó kérdések esetében sok tekintetben nagyon hasonló eredményeket kapunk, mint a konkrét élethelyzetben megfogalmazott elvárások esetében. A liberális és republikánus alapelvek elfogadása alapvetően együtt jár, vagyis hasonló mértékben határozzák meg a különböző szocializációs sajátosságok mindkettőt. Magasan kiemelkedik a béták közül az otthoni politikai témájú kommunikáció. Ami arra utal, hogy mindennek előtt a családi jelentés-létrehozási folyamatokban formálódnak a liberális és republikánus értékekkel kapcsolatos attitűdök. Ezt támasztja alá továbbá, a család további sajátosságaival való erős összefüggés is: az autonómia mértéke és a kulturális tőke pozitív, míg a gazdasági tőke negatív összefüggést mutat a demokratikus értékek elfogadásával. A családi kommunikációtól nem sokkal kisebb béta értékkel lemaradva az iskolai élet igazságosságának és demokratikusságának mutatói találhatóak. Vagyis kimondható, hogy a demokratikus értékek elfogadásában döntően fontos a család mellett az iskola eljárása is, azonban kissé eltérő értelemben. Míg a család esetében a kommunikatív aktusok, addig az iskola esetében az észlelt demokratikus klíma fejt ki hatását. Ezen a ponton érdemes elgondolkodni azon, hogy mit is fejez ki a szubjektív értékelése az iskola demokratikusságának. Mint minden jelentés az iskola szubjektív értékelése is társas konstrukció eredménye. Ebben az értelemben mondható, hogy a szubjektív értékelésben az iskola diákok általi elismerése jelenik meg, vagyis *legitimitása*. Ez az, ami kifejeződik a szubjektív értékelésben és ez alapján azt mondhatjuk, hogy a „legitim uralmi rendű” iskolákba járó diákok sokkal nagyobb mértékben azonosulnak a demokratikus értékekkel az „illegitim uralmi rendű” iskolába járó társaikkal. Végül meg-

említendő, hogy az iskola és a család hatásain túlmenően a harmadik legfontosabb tényező a kor, ami azt jelzi, hogy a demokratikus értékek elfogadása hosszútávú tapasztalási folyamat kimeneteként jöhet létre.

Összefoglalásként elmondható, hogy a politikai szocializációs folyamatok két legfontosabb helyszínéeként az iskola és a család jelenik meg. A – kulturális tőkétől nem független – családi nevelési klíma, szubsztantív (vallásosság) és formális (autonómia) szinten egyaránt szignifikánsan magyarázza az állampolgári ismerteket és attitűdöket. Ugyanakkor ezek a hatások kimutathatóan a kommunikatív folyamatokhoz köthetők, amennyiben a politikai témájú beszélgetések során lépnek működésbe. Az iskola esetében azt mondhatjuk, hogy az objektív demokratikus jellemzők hatása önmagában kevésbé mutatható ki,²³ ugyanakkor az – interszubjektív kommunikatív folyamatok során konstruált – legitimitás hatása jól kivehető. Az adatok fontos tanulsága volt, hogy az iskolát a konkrét állampolgári tapasztalatok terepének tekinthetjük, melynek példáján közvetlenül megélik egy proto-demokrácia jellegzetességeit és problémáit a diákok.²⁴ Ez a sajátosság hívja fel talán leginkább a figyelmet az iskolai demokratikus eljárások fontosságára. Az iskolával szemben ugyanis kimutathatóan megjelennek azok a demokratikus elvárások, amelyek az állammal szembeni elvárások előképeinek tekinthetők. Ebből kifolyólag, az utóbbi elvárások alakulását döntő mértékben meghatározza az, hogy az iskolai gyakorlat milyen mértékben felel meg nekik.²⁵ Mindezek fényében különösen érdekes, hogy miként változott az utóbbi három évben a politikai szocializációs konstelláció, vagyis miként alakult át a különböző ágensek hatásának struktúrája.

A 2008-as adatokkal való összehasonlítás

A 2008-as felvétel eredményeit elsősorban a 2005-ösök fényében vizsgálom, ezért az alábbi táblázatban egymás melletti oszloponként összevethető formában adom meg az adatokat.

2. táblázat. A 2005-ös demokratikus attitűdök regressziós eredményei összevetve a 2008-as eredményekkel

2005-2008/1				általános republi- kánus értékek isme- rete (11,5%) 2005	általános republi- kánus értékek isme- rete (11%) 2008	általános liberális értékek isméréte (10,9%) 2008	konkrét republi-ka- te (9,5%) 2005	konkrét republi-ka- te (10,8%) 2008
család	strukturális sajátosságok	testvérszám	0,004	-0,029	-0,051	-0,046	-0,036	-0,054
		egyedülálló-e a szülő	0,008	-0,006	-0,014	0,003	-0,030	-0,027
	nevelési milió	együtt lakók száma	0,010	0,028	0,010	0,055	-0,009	0,020
		vallásosság	-0,139	-0,110	-0,112	-0,074	-0,048	-0,031
	tőke típusok	autonómia	0,026	-0,001	0,054	0,005	0,048	0,081
		gazdasági	-0,001	-0,013	0,001	0,016	-0,046	0,029
		önbesorolás vagyon	-0,056	-0,010	-0,052	-0,021	0,022	-0,035
		kulturális	0,006	-0,027	-0,002	-0,008	0,017	0,020
	politikai kommunikáció	anya iskolai végzettsége	0,019	0,031	0,013	0,038	0,058	0,024
		könyvek száma	-0,022	-0,016	0,021	-0,012	0,021	0,038
kapcsolati		0,014	0,040	0,007	0,011	0,013	0,023	
beszélget-e családdal		0,193	0,187	0,095	0,046	0,122	0,102	
iskola	objektív jellemzők	politikai kommunikáció	0,010	0,018	-0,030	0,015	0,045	0,022
		felszereltség	-0,038	0,055	-0,009	0,021	-0,015	-0,006
	szubjektív jellemzők	etnikai heterogenitás	-0,019	-0,015	-0,011	-0,033	-0,009	-0,036
		tiszttség vállalás	0,053	0,026	0,008	-0,015	-0,048	-0,054
		iskola demokratikus gyakorlata	0,098	0,102	0,179	0,202	0,141	0,162
		demokratikusság	0,002	0,001	0,052	0,039	0,013	-0,001
média	igazságosság	0,048	0,045	0,065	0,078	0,020	0,015	
	beleszólás	0,000	-0,007	-0,004	0,022	0,006	-0,007	
egyéb	kommunikáció	-0,033	0,063	-0,005	0,030	0,039	0,038	
	kor	0,003	0,033	-0,038	0,005	-0,033	0,041	
barát	nem	-0,118	-0,138	0,064	0,062	0,125	0,160	
	barát	0,027	0,013	-0,039	-0,060	-0,008	0,034	

2005-2008/2			konkrét liberális értékek ismerete (14,4%) 2005	konkrét liberális értékek ismerete (15,4%) 2008	republi-kánus értékek értékelése (14,7%) 2005	republi-kánus értékek értékelése (11,4%) 2008	liberális értékek értékelése (17,3%) 2005	liberális értékek értékelése (11,9%) 2008
család	strukturális sajátosságok	testvérszám	-0,048	-0,077	-0,026	0,014	-0,039	-0,055
		egyedülálló-e a szülő	-0,021	-0,018	-0,019	0,014	-0,026	-0,017
	nevelési milió	együtt lakók száma	-0,012	0,031	-0,002	-0,005	-0,014	0,034
		vallásosság	-0,022	-0,008	-0,050	-0,067	-0,012	-0,004
iskola	tőke típusok	autonómia	0,030	0,085	0,050	0,041	0,075	0,058
		gazdasági önbesorolás	-0,057	0,002	-0,075	-0,023	-0,033	-0,009
		vagyon	-0,012	-0,049	-0,044	-0,063	-0,013	-0,016
		kulturális	0,041	0,019	0,074	0,001	0,060	0,048
iskola	objektív jellemzők	anyai iskolai végzettsége	0,040	0,013	0,048	-0,006	0,064	0,030
		kapcsolati	0,049	0,005	0,006	0,014	-0,003	-0,015
		beszélget-e családdal	0,026	0,025	0,037	0,044	0,055	0,058
		politikai kommunikáció	0,141	0,104	0,201	0,164	0,226	0,145
iskola	szubjektív jellemzők	felszereltség	0,039	0,047	0,008	0,031	0,004	0,021
		etnikai heterogenitás	-0,011	-0,005	-0,015	0,017	-0,016	0,017
		tisztség vállalás	-0,022	-0,040	-0,021	-0,009	-0,048	-0,009
		iskola demokratikus gyakorlata	-0,047	-0,041	-0,062	-0,043	-0,060	-0,027
iskola	szubjektív jellemzők	demokratikusság	0,192	0,298	0,160	0,185	0,157	0,206
		igazságosság	0,102	-0,030	0,043	0,040	0,047	0,039
		beleszólás	-0,008	0,009	0,005	0,020	0,014	0,023
		kommunikáció	0,004	0,006	0,010	-0,008	-0,006	0,006
média	születési év		0,048	0,027	0,003	0,022	0,022	0,029
			-0,069	0,031	-0,090	-0,029	-0,098	-0,031
barát	nem		0,098	0,101	0,047	0,050	-0,008	0,019
			0,001	0,052	0,014	0,032	0,042	0,048

Végigtekintve az oszlopokon azt lehet mondani, hogy nagyon kevés olyan adatpárt találunk, ami jelentősen eltérne egymástól. Vagyis úgy tűnik, hogy a 2005-ös összefüggések alapvetően megisméltődtek a 2008-as felvételnél. Ez az eredmény egyfelől nem meglepő, amennyiben a strukturális összefüggések átalakulása szempontjából három év igazán nem tekinthető hosszú időnek.²⁶ Ebben az értelemben azt mondhatjuk, hogy a kapott eredmények sokkal inkább arra szolgálnak, hogy megerősítik a 2005-ös felvétel összefüggéseinek érvényességét (konfirmálják azokat).²⁷ Másfelől meglepő a kis számú eltérés, hiszen az elmúlt három év cseppet sem tekinthető átlagosnak a belpolitikai események szempontjából. Itt fontos kiemelni azonban, hogy az általam vizsgált összefüggések nem közvetlenül a demokratikus értékek változását jelzik, hanem a demokratikus értékek elsajátítását meghatározó tényezők hatás-mintázatának átalakulását. Tekintve, hogy ez a szint sokkal fundamentálisabb, érthető, hogy átalakulása hosszan tartó, folyamatos hatásokat igényel (a szocializációs ágensek átrendeződése hosszabb távú folyamat, mint a szocializált tartalmak megváltozása). Az alábbiakban nem ismétlem meg a 2005-ös adatok kapcsán elmondottakat, csupán azokat az eseteket vizsgálom meg, ahol jelentősnek tűnő változási tendenciákra mutathatunk rá.

Az általános republikánus, a konkrét republikánus és az általános liberális elvek szintjén nem mutatkozott említésre méltó eltérés a 2005-ös adatokhoz képest, vagyis ugyanolyan szocializációs mintázatok szerint sajátítják el ezeken a szinteken a jelentéseket a mostani diákok, mint három évvel idősebb társaik.²⁸ A konkrét liberális elvek szintjén egy jelentős tendenciaszerű átalakulást azonosíthatunk. Míg a 2005-ös felvétel tanúsága szerint a szocializáció folyamatában nagyjából kiegyensúlyozott (hasonló bétájú) hatást tudhattunk be az otthoni politikai kommunikációnak és az iskolai demokratikus klímának (0,141 és 0,192), addig 2008-ra e két hatás közti különbség jelentősen megnőtt (0,104 és 0,298). Ami azt jelenti, hogy

2005-tel szemben 2008-ra az otthoni politikai kommunikáció helyett az iskolai demokratikus klíma sokkal inkább meghatározta, hogy konkrét élethelyzetükben, vagyis az iskolára vonatkozóan mennyire tekintik a demokratikusság részének a liberális elveket. Ehhez nagyon hasonló tendencia jelenik meg a demokratikus értékek elfogadásának szintjén. Míg a 2005-ös adatok alapján azt mondhattuk, hogy az otthoni politikai kommunikáció az elsődleges fontosságú a demokratikus értékekkel való azonosulás folyamatában (a béták rendre: 0,201 és 0,160 illetve 0,226 és 0,157), addig 2008-ra úgy tűnik, hogy az iskola sokkal nagyobb részt vállal ebben a folyamatban (0,164 és 0,185 illetve 0,145 és 0,206), átveszi a primátust a családdal szemben. Noha pusztán ebből a tendenciából messzemenő következtetéseket aligha érdemes levonni, mégis érdemes elgondolkozni azon, hogy milyen összefüggésben állhat mindez az említett időszakban lezajlott változásokkal.

Először is azt kell pontosan megfogalmazni, hogy mit jelent a béták átalakulása. A béták megváltozása azt fejezi ki, hogy míg 2005-ben a családi politikai kommunikáció volt a legnagyobb hatással arra, hogy valaki elfogadja-e a demokratikus értékeket, addig 2008-ra ez megváltozott: az iskola legitimitását tükröző értékelés bizonyult a legnagyobb hatást kifejtő tényezőnek. Ez az az állítás, amit az adatok alapján megtehetünk. Az nyitott kérdés, hogy ez a változás minek következtében állhatott be, melynek megválaszolása túlmutat jelen vizsgálódás lehetőségein (a következő fejezetben még visszatérek erre a kérdésre).²⁹ Ugyanakkor pusztán ennek a belátásnak van egy fontos társadalmpolitikai következménye. Úgy tűnik, hogy megnövekedett a középiskolák politikai szocializáció folyamatában betöltött szerepe, és ez azt vonja magával, hogy – akár felvállalja azt az adott iskola, akár nem – ez elől a felelősség elől nem térhet ki. Amennyiben elvállalja a feladatot és legitim rend létrehozására törekszik, úgy jó eséllyel járulhat hozzá a demokratikus neveléshez.³⁰ Amennyiben azonban elhárítja a feladatot és a legitimitás-kényszerrel nem

törődik, úgy nagy mértékben ronthatja a sikeres állampolgári szocializáció esélyeit (hiszen a család kevésbé tudja kompenzálni esetleges diszfunkcióját).³¹

Antidemokratikus tendencia a fiatalok körében

A demokratikus ismeretek és értékek szocializációjának elemzése után úgy gondolom érdemes a másik irányból is megközelíteni a kérdést, és megvizsgálni, hogy milyen hatásoktól függ az antidemokratikus tendenciákkal való azonosulás.

3. táblázat. A 2005-ös antidemokratikus attitűdök regressziós eredményei összevetve a 2008-as eredményekkel

			antidemokratikus értékekkel való azonosulás (12%) 2005	antidemokratikus értékekkel való azonosulás (11%) 2008	
család	strukturális sajátosságok	testvérszám	0,004	-0,012	
		egyedülálló-e a szülő	-0,018	-0,001	
		együtt lakók száma	0,020	0,024	
	nevelési milió	vallásosság	-0,014	0,021	
		autonómia	-0,060	-0,068	
	tőke típusok	gazdasági	0,043	0,011	
			önbesorolás vagyon	0,005	0,022
		kulturális	anya iskolai végzettsége könyvek száma	-0,037	0,067
		kapcsolati	0,020	0,016	
		politikai kommunikáció	-0,021	-0,002	
	beszélget-e családdal	0,010	-0,051		
	politikai kommunikáció	-0,014	-0,009		
iskola	objektív jellemzők	felszereltség	-0,041	0,000	
		etnikai heterogenitás	-0,002	0,031	
		tisztség vállalás	0,004	0,007	
	szubjektív jellemzők	iskola demokratikus gyakorlata	0,012	-0,014	
		demokratikusság	0,007	-0,018	
		igazságosság	0,046	-0,003	
	beleszólás	0,014	0,028		
	kommunikáció	0,028	0,017		
média		-0,023	-0,031		
egyéb	születési év	0,037	-0,006		
	nem	-0,055	-0,028		
barát		0,009	-0,040		

Ami első ránézésre szembetűnő, összehasonlítva az antidemokratikus és a demokratikus elvek kialakulását meghatározó tényezőket, az az, hogy ez utóbbi szempontjából legfontosabb tényezők nem fejtenek ki igazán hatást az előbbiekre. Ez azt jelenti, hogy az antidemokratikus és demokratikus értékek alapvetően más csatornákon keresztül közvetítődnek. A 2005-ös adatokon végigtekintve látható, hogy legnagyobb bétával a nevelési millión belül található autonómia változó rendelkezik. Tanúsága szerint, minél kisebb önálló mozgástere van a fiatalnak, annál inkább hajlamos egyetérteni az antidemokratikus kijelentésekkel.³² A családi sajátosságok között további fontos indikátor az anyagi és kulturális tőke. Hasonlóan a demokratikus elvek elsajátításakor tapasztaltakhoz, a kulturális tőke az antidemokratikus tendenciákat tompítja, a gazdasági tőke pedig erősíti. Az iskolai hatások közül a demokratikus intézményekkel való felszereltség mutat negatív összefüggést az antidemokratikus eszmék elfogadásával.³³ Az egyéb hatások közül pedig a nem és a kor: a lányok és az idősebbek kevésbé hajlanak az antidemokratikus kijelentésekre.

Ami igazán érdekessé teszi ezt a regressziós egyenletet, az nem is annyira az összefüggést mutató változók, hanem az összefüggést nem mutató változók. A demokratikus értékek elsajátítását meghatározó tényezőknek, amennyiben folytonos lenne a demokratikus és antidemokratikus eszmék közötti skála, ellenkező előjellel, de ugyanolyan erősen meg kellene mutatkoznuk ebben a táblázatban is. Azonban nem mutatkoznak meg: sem a családon belüli politikai kommunikáció, sem az iskola legitimitása (a korábban rendre legmagasabb bétákat produkáló két változó). Ez a sajátosság világít rá két fontos összefüggésre. Egyrészt az antidemokratikus eszmék a demokratikustól eltérő csatornákon kerülnek elsajátításra. Másrészt az antidemokratikus eszméket elsajátító fiatalok bizonyos értelemben kimaradnak a demokratikus eszmékre szocializáló hatásokból.³⁴ Nem arról van szó, hogy ellentétes hatásoknak vannak kitéve (ezt fejezné ki a fordított előjelű béta, ahogy az autonómia és a

kulturális tőke esetében látjuk), hanem valami megakadályozza, hogy a hatása egyáltalán eljusson hozzájuk. Ez alapján feltételezhetjük, hogy éppen ez a hiány – a családi kommunikáció és iskolai legitimitás tapasztalatának hiánya – az egyik legfontosabb előfeltétele antidemokratikus eszmék befogadásának.³⁵

Ahhoz, hogy miként képzeljük el azt a szocializációs klímát, amiből a demokráciára való szocializáció ágensei kimaradnak, a 2005-ös adatok mellett, további adalékkal szolgálnak a 2008-as adatok.³⁶ A családon belüli hatásokat illetően nem tér el egymástól a két adatsor, az autonómia a legnagyobb bétával negatív, a kulturális tőke szintén negatív és a gazdasági tőke pozitív összefüggést mutat az antidemokratikus eszmék elfogadásával. Új tényezőként jelenik meg a családi politikai tárgyú beszélgetések hatása: a kevés otthoni politikai témájú beszélgetés valószínűsíti az antidemokratikus eszmékkel való azonosulást. Az iskolai változók között ezúttal megjelenik az etnikai heterogenitás, pozitív összefüggésben. Ez leginkább azt fejezi ki, hogy azokban az esetekben, amikor az alacsony autonómia és kulturális tőke együtt jár az etnikailag vegyes osztályban tanulással, akkor ez tovább valószínűsíti az antidemokratikus eszmék elfogadását. Hasonló hatás jelenik meg a médiafogyasztás és a barátokkal politikáról beszélgetés kapcsán is: a kevesebb politikai sajtóterméket fogyasztók, illetve barátaikkal a politikáról kevésbé beszélgetők nagyobb eséllyel azonosulnak antidemokratikus állításokkal. Mindezek az összefüggések azt gondolom, hogy ha pontosan nem is írják le, de kontúrjait tekintve jellemzik azt a léthelyzetet, amiben az antidemokratikus eszmék nagyobb eséllyel kerülnek elfogadásra.

Összefoglalás

Tanulmányomban a fiatalok demokratikus és antidemokratikus eszméit meghatározó tényezőket vizsgáltam meg, egy 2005-ös és egy 2008-as adatbázis alapján. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a kétféle fókusszal két kü-

lönböző, párhuzamosan létező szocializációs konstellációt sikerült felvázolnom. Egyfelől a demokratikus értékek kialakulásának leírható egy olyan modellje, amelyben a családi és az iskolai hatások egymást kiegészítve alakítják ki a demokratikus elvek elsajátításának terét. Másfelől az antidemokratikus elvek kialakulásának is leírható egy modellje, amit az elsövel szemben leginkább a klasszikus ágensek hatásairól való lekapcsolódás jellemez. Amennyiben ez a lekapcsolódás további tényezőkkel párosul (pl. autoriter nevelési milió, politikai beszélgetések hiánya, alacsony kulturális tőke), úgy az antidemokratikus eszmék befogadásának jelentősen megnőnek az esélyei.

Irodalom

- Adorno, Th. W. (1950): *The Authoritarian Personality*. New York: Harper.
- Csákó Mihály- Berényi Eszter- Bognár Éva- Tomay Kira (2000): Politikai szocializáció Magyarországon a kilencvenes években. *Szociológiai Szemle* 10 (2).
- Habermas, Jürgen (1994): Legitimációs problémák a modern államban, In: uő.: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz.
- Habermas, Jürgen (1996): *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Liskó Ilona (1992): Spontán szocializációs folyamatok az iskolában. In: Csepeli György – Kéri László – Stumpf István (szerk.): *Állam és polgár*. Budapest: MTA Politikai tudományok Intézete.
- Murányi István (2004): Fialatok vallásos szocializációja és előítéletessége. In: *Educatio* 12 (4).
- Pál Tamás (1992): Spontán szocializáció és korrekciós kísérletek az iskola világában. In: Csepeli György – Kéri László – Stumpf István (szerk.): *Állam és polgár*. Budapest: MTA Politikai tudományok Intézete.
- Percheron, Annick (1999): Szocializáció és politikai szocializáció. In: Csákó Mihály – Szabó Ildikó (szerk.): *Politikai szocializáció*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Szabó Ildikó-Csepeli György (1984): Politikai érzelmek iskolája. In: *Jel-kép* 2.
- Szabó Ildikó-Örkény Antal (1998): *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest: Minoritás Alapítvány.
- Szabó Ildikó (2009): *Nemzet és szocializáció*. Budapest: L'Harmattan

Jegyzetek

- 1 Az alábbiakban vizsgált kérdéshez hasonlókat több kutató is vizsgált különböző formában, mind a rendszerváltás előtt, mind az után. Szabó Ildikó történeti perspektívában (Szabó Ildikó 2009), Szabó Ildikó és Örkény Antal az állampolgári kultúra és a nemzeti identitás viszonylatában (Szabó-Örkény 1998), Csákó Mihály és társai a fiatalabb korosztályt középpontba állítva (Csákó Mihály et al. 2000) vizsgáltak rendszeresen a fiatalok állampolgári kultúráját. Minthogy tanulmányomban elsősorban friss adatbázisok elemzését tűzöm ki célul magam elé, ezért ezek ismertetésétől eltekintek, csupán olyan pontokon térek ki rájuk, ahol közvetlen kapcsolatban állnak az általam vizsgált kérdésekkel.
- 2 A vizsgálatot az ELTE TáTK Szociológia Tanszéke, a Debreceni Egyetem BTK Szociológia és Szociálpolitika Tanszéke és nyíregyházi OEC Egészségügyi Kara, a Pécsi Tudományegyetem BTK Szociológia Tanszéke, valamint a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karának alkalmazott társadalomismereti tanszéke és a székesfehérvári ECHO Survey Szociológiai Kutató Intézet összefogásával jött létre, Csákó Mihály vezetésével. Az adatbázis Budapest, Baranya, Csongrád, Fejér, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye középiskolás populációjára nézve volt reprezentatív, n=5000.
- 3 Kant elsősorban morál és jog immanens kapcsolatot vizsgálja, de jog és politika kapcsolatára nem reflektál. Így arra nincs válasza, hogy miként alakítható ki az állampolgárok közakarata. Rousseau a *Társadalmi szerződésben*, ezzel szemben jog és politika kapcsolatát állítja vizsgálódásai fókuszába, azonban mindennek morális megalapozásáról nem tud elszámolni. Így Rousseau azt a kérdést

nem tudja megválaszolni, hogy milyen módon biztosítható az individuuum közakarát túlhatalmával szembeni védelme. Habermas álláspontja szerint a két koncepció külön-külön nem tartható, csak együtt adják meg a demokratikus berendezkedés alapelveit: hiszen a liberális szabadságjogok védelme csakis úgy biztosítható, ha a közakarát képzés folyamatai az állampolgárok kezében vannak, a közakarát képzés pedig csak a liberális szabadságjogok védelmében lehet uralommentes. Diszkurzív demokráciaelméletében részletesen kidolgozza a két megközelítés szintézisének lehetőségét (vö. Habermas 1996: 93-103).

- 4 A kérdések így szóltak: „Szerinted mennyire várható el egy magyar állampolgártól, hogy...?”, republikánus: „képes legyen meghalni Magyarorszáért; vegyen részt a választásokon, ha kell; tudjon áldozatot hozni az országért; segítse a rászorulókat; ismerje és szeresse a magyar kultúrát”, liberális: „tartsa be az ország törvényeit; legyen meggyőződve arról, hogy minden ember egyenlő; tartsa tiszteletben a kisebbségek jogait; legyen elkötelezett híve a demokráciának”.
- 5 A politikai szocializáció kutatás egy klasszikusa Annick Percheron szerint a politikai szocializáció nem különíthető el teljesen az általában vett szocializációtól, abba ágyazódik bele komplex módon. Ennek megfelelően a politikai szocializáció olyan szakaszairól is értelme van beszélni, amikor még látszólagosan semmi „politikaival” nem áll kapcsolatban az egyén. Ezt fejezi ki az alábbi idézet: „Nagyon tág értelemben azt mondhatnánk, hogy a szocializáció mindazokban az esetekben „politikai”, amikor – változó mértékben – magyarázatot nyújt bizonyos attitűdök kialakulására, bizonyos magatartások keletkezésére, bizonyos politikai szerepek eljátszására való hajlamra” (Percheron 1999: 14). Ez alapján tekinthetünk proto-államként, az állampolgári viselkedés gyakorlóterepeiként az iskolára, ahol látszólag semmi expliciten „politikai” nem történik, azonban a későbbi politikai viselkedésminták szempontjából mégis döntő folyamatok zajlanak le.
- 6 A kérdések így szóltak: „Mitől demokratikus egy iskola? Szerinted mennyire szükségesek az alábbiak ahhoz, hogy egy iskola demokratikusan működjék? Mennyire szükséges az iskolai demokráciához az, ...”, republikánus: „hogy minden tanuló részt vegyen a házirend meghatározásában; hogy bevonják a tanulókat a rendezvények megszervezésébe; hogy a tanárok meghallgassák a tanuló problémáit, ha valaki hozzájuk fordul; hogy az osztályfőnökök rendszeresen megkérdezzék a tanuló véleményét; hogy a tanuló maguk határozhassanak arról, hogy tanításon kívül milyen rendezvényeket akarnak szervezni; hogy a tanuló tanári beleszólás nélkül dönthessék el, hogy ki képviselje őket valamely ügyben. (Akár gyenge tanuló is.)”, liberális: „hogy az iskolavezetés írott házirendet határozzon meg; hogy legyen diákönkormányzat; hogy a tanárok ne szólhassanak bele abba, hogy ki mivel díszíti magát; hogy a tanároknak éppúgy be kelljen tartani a szabályokat, mint a tanulóknak; hogy a fegyelmi tanácsba egy tanuló is meghívjanak állandó tagnak; ha egy tanuló úgy érzi, hogy igazságtalanság érte, joga legyen tiszteségi kivizsgálásra, ahol nemcsak a tanárnak lehet igaza; hogy vitás helyzetben lehetőség legyen a felek közötti megbeszélésre”.
- 7 A kérdések így szóltak: „Mennyire tartod fontosnak a következőket?”, republikánus: „a társadalmi különbségek csökkentését; beleszólást a politikába; szolidaritást a rászorulókkal; társadalmi igazságosságot”, liberális: „a magánélet tiszteletben tartását; a politikai választás lehetőségét; a törvények betartását; egyesülési szabadságot; szólásszabadságot; többpártrendszert; törvény előtti egyenlőséget”.
- 8 A kutatás eredeti formájában 2005-ben semmi sem látszott indokolni, hogy az antidemokratikus tendenciákat ugyanakkora felbontásban vizsgáljuk, mint a demokratikus attitűdöket. 2008-ban sajnos ez a hozzáállás alighanem naivnak tűnik, figyelembe véve, hogy az antidemokratikusságot kifejező két kérdéssel („Mennyire értesz egyet azzal, hogy ennek az országnak nem annyira törvényekre van szüksége, mint inkább egy olyan vezetőre, akiben a nép megbízik.” ill. azzal, hogy „Magyarországnak szüksége van egy olyan pártra, amelyik nem csak beszél, hanem, ha kell, oda is üt.”) a válaszolók csaknem fele „teljesen”, további negyede „inkább egyetértett”.

- 9 A három klasszikus ágens mellett egyetlen változó képviseli a kortárs csoportok hatását, a „szoktál-e barátokkal politikai kérdésekről beszélgetni?” kérdés formájában.
- 10 A kérdés így szól: „Milyen gyakran jársz tempomba, vallási összejövetelre?”.
- 11 A kérdések így szóltak: „Mennyire dönthetsz szabadon abban, hogy kivel barátkozol; mikor mész haza este; milyen különóraakra jársz; kivel jársz ;mit csinálsz a szünidőben; mire költöd a zsebpénzedet; hogyan öltözködsz, milyen a hajviseleted; hol tanulsz tovább, milyen pályát választasz; mivel töltöd a szabadidődet, hol és hogyan szórakozol; mennyi időt fordítasz a tanulásra?”.
- 12 A kulturális tőkét az anya iskolai végzettsége, és a családi könyvek száma, a gazdasági tőkét szubjektív önbesorolás és vagyontárgyak, a kapcsolati tőkét pedig a különböző pozíciójú ismerősökre vonatkozó kérdés fejezte ki.
- 13 A vonatkozó kérdések így szóltak a két kérdőív esetében kissé eltérnek. 2005-ben így szólt a kérdés: „Szűkebb családdal (akikkel együtt élsz) mennyire beszélgetsz az alábbi témákról: Helyi, önkormányzati ügyek; Belpolitikai ügyek; Kisebbségek; Külpolitikai események; Magyarország; Politikai pártok; Más politikai szervezetek, mozgalmak; Politikusok”. 2008-ban pedig így: „Szoktatok-e beszélgetni a családban az alábbi témákról? Jelöld meg azt is, hogy te is részt veszel-e az ilyen beszélgetésekben: Helyi, önkormányzati ügyek; Belpolitikai ügyek; Kisebbségek; Külpolitikai események; Magyarország; Politikai pártok; Más politikai szervezetek, mozgalmak; Politikusok”.
- 14 Az objektív jellemzők között szerepelt az iskola demokratikus intézményekkel való ellátottsága (DÖK, iskolasajtó, fórum), az etnikai-nemzetiségi heterogenitás tapasztalata, az iskola gyakorlatának esetleges anti-demokratikus jellege (jogszerűtlen eljárások követése), szubjektív jellemzők között pedig az iskola demokratikus működésére vonatkozó ítéletek)
- 15 A táblázat celláiban a regresszió béta értékeit tüntettem fel (félkövér kurziválással jeleztem, ha 0,05 alatti az adott béta szignifikanciája, és dőlt kurziválással, ha 0,1 alatti a béta szignifikanciája). A béta értékek a regressziós egyenes egyenletének ($Y=B*x+C$) B tagjának standardizált változatai. A béták azt mutatják meg, hogy adott magyarázó változó többi változótól függetlenül, milyen mértékben határozza meg a függő változót. A különböző magyarázó változók esetleges egymástól való függőségét multikollinearitás-vizsgálattal ellenőriztem. Az egyes függő változók után zárójelben a megmagyarázott négyzetösszeg található. Ezekkel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy alacsony mértékük miatt nem teszik lehetővé, hogy erős következtetéseket fogalmazzak meg (hiszen több esetben 85% feletti a meg nem magyarázott hányad), csupán tendenciák érzékeltetésére nyílik módom.
- 16 Korábbi kutatások fényében ez természetesen nem meglepő. Szabó Ildikó és Örkény Antal *Tizenévesek állampolgári kultúrája* című kutatásában találhatóunk vonatkozó adatokat. Eszerint a politikai szocializáció szempontjából kiemelten fontos gyakorlati diskurzusok elsősorban nem a tanárokkal folynak, hanem vagy a családdal vagy pedig a barátokkal (vö. Szabó-Örkény 1998: 79).
- 17 Erre a jelenségre nem találtam magyarázatot az elemzések során, azonban figyelembe véve, hogy az összefüggés szisztematikusan megjelenik, fontos lenne megvizsgálni, hogy mi áll a háttérben (feltehetően a gazdasági tőkével nem lineáris kapcsolatban áll a demokratikus attitűdök elsajátítása, ezt a lineáris regresszió nem tudja kellőképp visszaadni és ez hozza létre a különös együttjárást).
- 18 A testvérszám feltehetően nem önmagában hat a liberális értékek elfogadásának irányába, sokkal inkább arról lehet szó, hogy a kis gyerekszám egy (tervezett) családmoddellre utal, mely családmoddellt választók között nagyobb az esély a liberális értékek preferálására.
- 19 Természetesen a vallásosságot kissé differenciáltabb formában megragadva a fenti állítás finomításra szorul. Ahogy azt például Murányi István egy tanulmánya is bemutatja, nem mindegy, hogy a szülők vallásosak, vagy a gyerekek az, nem azonos továbbá a helyzet a különböző felekezeteknél, nemeknél és településtípusokon sem (Murányi 2004)
- 20 Csákó Mihály és társai korábban említett tanulmányukban szintén belefutottak abba a problémába, hogy a diákok azokról a kérdésekről tudnak vé-

- leményt formálni, amelyek élettapasztalataikba ágyazódnak. Eszerint – természetesen 13 éves tanulók esetében más határokkal – világosan elválhatnak egymástól a véleményezhető és véleményezhetetlen kategóriák (vö. Csáky et al. 2000: 4. ábra).
- 21 Ebből a szempontból különösen érdekes, hogy a vallásosság absztrakt szinten erős hatása a konkrét szinten eltűnt. Ez azt jelzi, hogy a család vallásossága elsősorban a reflektált tudás szintjén határozza meg a demokratikus elveket, ami a megélt tapasztalatok szintjével nem kapcsolódik össze.
- 22 Ez alapján pedig megfogalmazható, hogy józan ésszel közös érdekként beláthatóak a demokratikus alapelvek már a középiskolás korú diákok számára is, amennyiben azok konkrét élethelyzetbe ágyazva jelennek meg (nem pedig absztrakt szinten). Ennyiben az iskola ténylegesen a demokrácia gyakorlóterepe lehet, az állampolgári cselekvés tapasztalatai potenciálisan megszerezhetőek benne.
- 23 Igaz ez származhat a kérdések nem megfelelő formájából, vagy a kérdezési helyzetben rejlő sajátosságokból is (jelesül abból, hogy a diákok esetleg nem akartak az iskolájukra nézve terhelő adatokat kiadni egy iskolai kérdés során).
- 24 Az, hogy a média közvetlen hatása egyedül az iskolával szemben megfogalmazott elvárások szintjén jelent meg, ennek fényében nem meglepő. Hiszen a konkrét helyzetben vált relevánssá az a tudás, amit a médiában a demokráciával kapcsolatban esetlegesen megszereztek a diákok.
- 25 Feltehetően, ha erőteljesen letöri azokat, akkor ez nyomot hagy az állampolgárrá felnövő diák állammal szembeni elvárásain is, a bizalomvesztés erre is kiterjedhet (potenciálisan teret nyitva ezáltal az antidemokratikus eszmék befogadásának).
- 26 Liskó Iona egy tanulmányában úgy fogalmaz, hogy az iskola mindig körülbelül 10 éves késéssel követi a társadalmi értékek átalakulását, a '80-as évek iskolája a '70-es évek, a '90-es évek iskolája a '80-as évek értékeit követte (Liskó 1992: 148).
- 27 Hiszen két egymástól függetlenül reprezentatív adatbázison ugyanazokat az összefüggéseket kapni azt jelenti, hogy azok igen kis valószínűséggel jellemzik csak az adott két mintát.
- 28 Egyedül azt a sajátosságot érdemes kiemelni – ami úgy gondolom kevésbé egy változás, sokkal inkább a minták különbségéből fakadhat –, hogy a 2005-ös adatbázissal szemben a 2008-as adatbázis esetében az iskolai demokratikus tisztségvállalás demokratikus értékek jobb ismeretére gyakorolt hatása statisztikailag szignifikáns formában jelent meg.
- 29 Azt gondolom hipotézisként megfogalmazható, hogy a családi politikai élet radikalizálódott a belpolitikai események hatására és ennek következtében közvetítődtek kevésbé a demokratikus értékek a családon keresztül. Hasonlóképpen ahhoz, ahogy a rendszerváltás előtt a hivatalostól eltérő politikai tartalmak a családon keresztül közvetítődtek (vö. Szabó-Csepeli 1984), úgy ezúttal is feltételezhetjük, hogy a család lesz a hivatalostól eltérő (ezúttal: antidemokratikus) jelentések elcsúsztatásának potenciális terepe. Ennek megfelelően „kettős szocializáció” modellje strukturálisan továbbél, csak tartalmilag alakul át.
- 30 Ezen a ponton érdemes továbbá megfontolni, hogy – ahogy azt Habermas kifejti egy tanulmányában – a késő modernitásban a legitimitáció forrása egyre inkább az eljárásokban magukban, vagyis a közös, nyilvános akarat-képzési folyamatokban alapozható meg, ami azt jelenti, hogy az iskolákban is e proceduális legitimitáció bizonyulhat adekvát típusnak (Habermas 1994).
- 31 Hasonló szellemben Pál Tamás is megjegyzi: „az iskola világa, tágabban a diákélet, az a döntő helyszín illetve életszakasz, amikor a későbbi felnőtt megtanulja és „megcsinálja” önmagát. A majdani alattvalót vagy állampolgárt.”. Ennek fényében 1992-ben meglehetősen lesújtó véleményének adott hangot: „a nyilvánossághoz való hozzáférés és annak kezelése csaknem teljesen kidolgozatlan, a nyilvánossághoz fordulás rendre szankciókat és goromba ellentámadásokat hív elő; a kollektív érdekképviselet szinte mindenhol erőtlenséggel, formális, ellentmondásos és források hiányában nincsenek eszközei; a pártatlan bíráskodás, a fellebbezés lehetősége teljes egészében hiányzik; ami pedig a stabil törvényeket illeti, köztudottan hiányzik belőlük illetve kidolgozatlan a szankcionális rész, s legfőlegbb érintőlegesen és akkor is elnagyoltan foglalkozik a proceduális utakkal.” (Pál 1992: 156, 159).

- 32 Ezen a ponton felsejlik a politikai szocializáció kutatások klasszikus alkotása, a korai Frankfurti Iskolában elkezdett, majd Adorno által befejezett *Autoriter személyiség*. Ennek tézise szerint az autoriter hatalmi struktúrájú családok képzik a radikális antidemokratikus berendezkedés pszichológiai nyersanyagát, amennyiben az ilyen keretek között felnövő gyermekek fogékonyabbnak bizonyulnak az annak megfelelő politikai ideológiákra is (Adorno 1950).
- 33 Érdekes, hogy emellett az iskola igazságosságának szubjektív megítélése is pozitív összefüggést mutat, ami azt jelenti, hogy igazságosabbnak tartja iskoláját, annál inkább hajlik az antidemokratikus kijelentésekre. Ez a hatás leginkább abból az okból származhat, hogy iskoláját igazságosnak tarthatja antidemokratikus elvek szerint is az egyén és ez esetben az adott iskola igazságossági gyakorlatáról árulkodik az antidemokratikus eszme.
- 34 A megmagyarázott négyzetösszeg nagyságrendileg azonos mindkét esetben, ami azt jelenti, hogy az a néhány változó ami az antidemokratikus eszmékkel összefüggést mutat, nagyjából hasonló mértékben magyaráz, mint a demokratikus eszmék magyarázó változói. Vagyis nem arról van szó, hogy ez esetben kevésbé sikerült megtalálnunk a fontos változókat.
- 35 Szabó Ildikó korábban említett könyvében a különböző történeti korok politikai szocializációs modelljeit vázolja fel. A rendszerváltás utáni időszakban a *fragmentált politikai szocializáció* modelljének kialakulását írja le (Szabó 2009: 292-295). A fragmentált szocializációs modellt az jellemzi, hogy mind a család, mind az iskola csak töredékesen képes ellátni szocializációs feladatát, emiatt a médiumokban megjelenő alaptematikák mint szocializációs ágensek szerepe megnő. Továbbá mivel a médiumokban a nemzeti alaptematika kapott döntő hangsúlyt, ezért ez vált meghatározóvá a rendszerváltás utáni politikai szocializációban, háttérbe szorítva a demokratikus tematikát. Azt gondolom, hogy az általam bemutatott eredmények példaként hozhatók fel a Szabó által kifejtett koncepcióra. Az antidemokratikus értékek elsajátítása pontosan egy fragmentált, széttöredezett szocializációs klímában zajlik le és pontosan a demokratikussal szembeni nemzeti tematika hangsúlyára utal. Ezzel szemben a demokratikus elvek elsajátítása a politikai szocializáció kiegyensúlyozott klímája mellett vált lehetségessé az adatok tanulsága szerint.
- 36 Az adatok közti eltéréseket, úgy gondolom nem érdemes egy átalakulás jeleiként értelmezni, mivel ehhez túl kevés információ áll rendelkezésünkre (a függő változó mindössze két itemből lett aggregálva). Ehelyett termékenyebbnek tűnik a két adatbázist egyazon jelenséget különböző mintán, komplementer módon leíróknak tekinteni.

